

353-357; 1924, 3-5; 33-35; 65-67; 225-227.; e dagli estratti pubblicati nell'antologia del vardapet Taddeo Thornian, *Հասկանալի ընթերցանածք* ecc. Vienna, Tipogr. Mechith. 1893, pagg. 297-327.

7. Field, *Origenis*, Exaplorum quae supersunt, Vol. I, Gen. XX, 13.

8. Vedi la copiosa esemplificazione nel *Thesaurus Linguae Syriacae* di Payne Smith, ove troverai anche voci di detta radice siriana recate da due codici Huntingdoniani siriano-arabi col significato di ar. *صعد* «ascendit».

9. Di frequente si trovano le forme di ebraico *הלת*, greco *κρεμάννυμι*, armeno *կախել* georgiano *გოჯობა* in luoghi tipici a indicare «suspendere [in patibulo, in cruce]» corrispondenti a siriano *سول* «tollere [in cruce]» come in *Gen.* 40, 22; 41, 13; *Ester.* 5, 14; 9, 25 ecc.

10. Tipica è la frase di Fausto Biz. 4, 6 *Ինքն զխաչէն պրկեալ կախեալ խաչեցաւ* «egli sulla croce steso, sospeso fu crocifisso».

11. Ed. Zohrabian.

12. È poi notevole che lo stesso Rashi interpreta *sebhakh* con *ל'י'ס* albero.

13. Polyglotta Londinensis.

14. Edizione di Mosca, 1743, l'unica a mia disposizione.

15. Movsesian, M., *История перевода Библии на армянский язык*, St. Péterburg 1902, pag. 45.

16. Anche la versione latina edita dal Migne (P. G. 87¹, 392, 7) «*Hebraeus ait: Remissionem significat dictio Sabek*» conferma la lezione del testo greco da noi esibito.

17. Il cod. 534 è raggruppato colla famiglia *b* e il cod. 15 con quella segnata *a* presso G. Caro et J. Lietzmann, *Catenarum Graecarum Catalogus*, pag. 11.

18. Cotesto scolio presso Niceforo sta al secondo posto nel commento del vs. 13, (Deconink, Jos., *Essai sur la chaîne de l'octateuque, Bibl. de l'École des hautes études*, fasc. 195, pag. 118): τὸ ἐν φυτῷ, οὐκ ἔχει ὁ Σύρος, μόνον δὲ τὸ Σαβέκ [...] τοῦτο δὲ ὄνομα τοῦ φυτοῦ εἶναι νομίζω. τοῖς δὲ ἑβραίοις δοκεῖ τὸ Σαβέκ ἄφραση σημαίνειν καὶ τοῦτο δὲ τοῦ μυστηρίου τοῦ σταυροῦ θεηλωτικὸν ἂν εἴη. Cat. L. 282.

Da ciò che abbiamo visto, risulterebbe che *σύρος* sarebbe un errore per *ἑβραῖος*. Un altro scolio merita d'essere qui ricordato: cioè quello che nella catena Lipsiense (pag. 283) sta al quinto posto sotto l'accennato versetto biblico, col lemma τὸ αὐτοῦ (Melitone di Sardi), riportato appunto tra i frammenti di Melitone: è il dodicesimo presso de Otto, *Corpus Apologetarum*, vol. IX; cfr. anche Routh, *Reliquiae Sacrae*, II ed. I, 122-124. Ma è già stato osservato che il contenuto della prima parte, che qui trascriviamo, ci richiama ad Eusebio: Bardenheuer, O. M. *Geschichte der Altkirchlichen Lit.*, II ed. Parte I 460; e sotto questo nome si trova presso il Montfaucon riportato dal Combefis. Anche nell'insigne codice della catena descritta nel catalogo di *Uspenskiij* e *Benes'ewic'* il frammento va sotto il nome di Eusebio di Emesa, *Описание греческихъ рукописей монастыря святой Екатерины на синаѣ*. Tom. I, S. Péterb., 1911, 4, (2), pag. 6. Questo catalogo era per me inaccessibile, ma ho potuto appagare la mia curiosità per mezzo delle fotografie procuratemi gentilmente dal dott. Nello Vian della Vaticana:

Εὐσεβίου ἐπισκόπου Ἐμέσης

(ita in cod. S. Cathar; (τοῦ αὐτοῦ id est Μελιτωνος Niceph.).

Τὸ κατεχόμενος τῶν κεράτων, ὁ Σύρος καὶ ὁ Ἑβραῖος κρεμάνμενος, φησι, ὡς σαφέστερον τυποῦν (τυποῦντα Niceph. et cod. S. Cathar.) τὸν σταυρόν... (ea quae sequuntur Melitoni tribuuntur).

Questo scolio sembra un sunto di quanto abbiamo visto presso il pseudo-Cirillo e Procopio; sorprende però la lezione καὶ ὁ Ἑβραῖος che noi crediamo risalire a una delle tante inesattezze degli scoliasti; il Routh sembra fare buona accoglienza all'opinione del Montfaucon, che cioè questa e simili lezioni sieno giustificate per l'esistenza di antiche versioni greche dall'Ebraico e dal Siro. Cfr. Duval, R., *La Littérature Syriacque*, Paris, 1899, pag. 32-4.

19. Questa lezione potrebbe farci sospettare una lettura *ל'י'ס* invece di *ל'י'ס* col valore di arab. *ال* mentre *ἐπηρμένος* sembrerebbe la versione di una forma di *כרס* presa come participio; ma senza giocare d'ipotesi, credo sia più verosimile che Eusebio stesso prendesse *sabek* per il nome della pianta; ma questa pianta avrebbe portato il nome a noi ignoto e profetico di un *hircus*, che etimologicamente secondo lui significava «ascendens». Anche la lezione *ἐπηρεισμένος* «innivus» del cod. Marc. 15, invece di *ἐπηρμένος* deve dipendere da una lezione marginale, il cui senso rientra nell'ambito dell'esegesi che abbiamo visto presso il pseudo-Cirillo e Procopio.

Almo Zanolli

ԽՃԱՆԿԱՐԸ (Մոսաիկ) ՀԱՅՈՅ ՄՕՏ

(ԿԱՆԻԱԳՈՅՆ ՇՐՋԱՆԻՆ)

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ԽՃԱՆԿԱՐՆԵՐԸ - ԱՆՈՆՑ ԳԻԻՏԸ

(Շար. տես «Բազմալեզ» 1934, էջ 60)

Իրապէս անակնկալ եղաւ անոնց յայտնուիլը տեղ մը՝ ուր չէր սպասուեր, մանաւանդ բան մը որուն մեր մօտ գոյութիւն ունենալուն մասին մեր ամենագիտնականներն ալ չէին կասկածեր: Եւ այսպէս յանկարծ Հայկական Խճանկար արուեստը բացարձակ գոյութիւն ունեցաւ, ոչ չէն յայտնուեցաւ, նոյնիսկ օտար գեղարուեստագէտներու զմայլանքը խելուհամար: Անոնց մասին շատ տեղ գրուած է, սակայն հոս ամփոփում մ'ընել և ինչ ինչ կէտերը պարզել յարմար կը գտնեմ:

Բայց այդ կատարուելիք ամփոփումէն առաջ կարելոր եւ յարմար կը տեսնեմ խօսիլ Խճանկարի արուեստին Պաղեստինի մէջ ունեցած անցեալին մասին: Խճանկարը Պաղեստինի մէջ եկամուտ արուեստ մըն է, հոն մտած մանաւանդ բիւզանդական ազդեցութեան շրջանին: Կանխագոյն ժամանակներուն արուեստական տեսակետով շատ անգոհացուցիչ՝ սակայն արհեստական կերպով արդէն զարգացած էր: Մասնաւորաբար իբր Բրիտանիական արուեստ մը:

Կարճ ժամանակ առաջ Պէթ - Ալֆայի¹ մէջ, (Թեզրայէլի² հովիտին մէջ յարածուն հրեայ գաղութ մը), գտնուեցան աւերակները հրէական ժողովարանի մը, որ ունէր շահեկան Խճանկար յատակ: Ճարտարապետութիւնը Յոյն-Հռոմէական էր այս նորագիւտ շէնքին, որուն մէջ գտնուեցան նաեւ Խճանկարները «որ զիս մեծ մասամբ

նեղծ կը մնան: Արիւծ մը՝ և ինչ որ հաւանական եղջերաւոր չորքոտանի մը կը հսկեն կեղրոնական դրան: Անոնց միջեւ կը գտնուին երկու արձանագրութիւններ, վերինը յունարէն եւ ստորինը արամերէն: Յունարէն արձանագրութիւնը կը յայտնէ անունը երկու արհեստաւորներու որոնք սալարկը շինած էին, Մարիանոս (Marianos) և որդին Հանինա (the son of Hanina):

«Միւս արձանագրութիւնը մեզի կը ծանօթացնէ թէ սալարկը շինուած էր Յուստինիանոսի կայսրութեան ատեն, 2 դարու առաջին քառորդին մէջ: Աւելի հին ժողովարաններ կան Պաղեստին - Գորազինի և Կափառնաուտի մէջ օրինակի համար - որոնք մասամբ պեղուած սակայն կարելի չէ ճշգրտութեամբ ոչ մէկուն թուական սահմանել: Մոզայիքին միւս մասը կը բաղկանայ երեք բաժանումներէ շրջափակուած ծաղիկներու, պտուղներու, թռչուններու և կենդանեաց մեծ շրջանակով մը»³:

Ես մանրամասն կերպով չեմ նկարագրեր այս Խճանկարներուն զծագրութիւնները, այլ գտնոնք հոս կը ներկայացնեմ արտասպութեամբ:

- 1. Beth-Alpha.
- 2. Jezreel.
- 3. Buried Treasures in Palestine. - by Nelson Glueck, Լուսակարներ E. L. Sukenik, Asia Minor Expedition, New York, 1930, Հոկտ. Թիւ, էջ 696:

ԻՐԱՅԻՄ-ՅՈՒՆԻՍ 1934

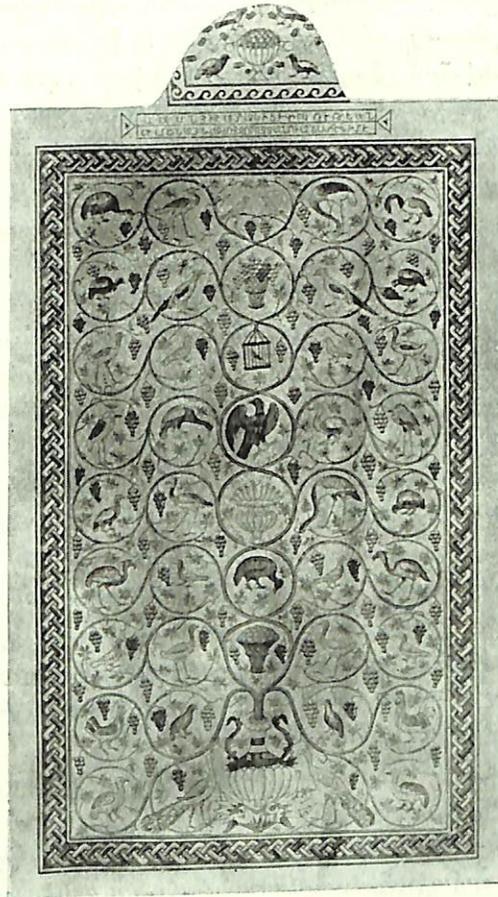

Թիւ 1. — Նոր Չուղայի (պարսկական) Թաւրեզ ճամբուն վրայ հին Շահ Աբասեան աւերակ՝ Թրծուած խճանկարով կազմուած: — Գրան մէջ էնքս: — (Տես յօդուածիս մատորդ մասը, «Բազմադէպ» 1934, էջ 60):

Պատմական կերպով միայն ըսեմ որ Հայկական խճանկարները եթէ ոչ աւելի հին՝ գոնէ նոյն ժամանակէն են Պէթ-Ալֆայի ժողովարանին խճանկարներուն հետ: Արհեստական նմանութիւնն ակնբերե է, թէեւ ատիկա ոչինչ կ'ապացուցանէ, բայց անմիջապէս աւելցնենք որ Հայկականը անհամեմատօրէն աւելի բարձր է իր ենթականերու ձեւաւորումներով, ցոյց տալով արուեստական հասկացողութիւն, որուն հետ նոյնիսկ չէ կարելի բաղդատել Պէթ-Ալֆայի խճանկարներու տղայական գծածները, զուրկ ճաշակէ, հասկացողութենէ, ձեւաւորումէ: Դիտեցէք իսահակի զոհաբերութեան խճանկարը, կարծես հինգ տարեկան մանուկի մը սեւ տախտակի վերայ կատարած գծագրական նախնական փորձերն ըլլային: Ասիկա ցոյց կու տայ որ Հակոբեայի որդի Մարիանոսը ճարտար

խճարհետագործ մըն էր՝ զուրկ արուեստական հասկացողութենէ, թէ ան գիտէր քարերը իրարու մօտ շարել՝ առանց գիտնալու ինչպէս գծել, գոնէ քիչ ինչ ճաշակով և հասկացողութեամբ: Հրեաները չեն կրցած իրենց ժողովարանին համար հայթայթել գծագրիչ մը, որովհետեւ քրիստոնեայ պատկերագործները կրօնաւորներ էին այն ատեն, և կրօնական հակամարտութեամբ ոչ քրիստոնեայ՝ այն ալ քրիստոնէից յանցապարտ և մեղադրեալ հրեայ ժողովարան մը պիտի չնկարագարէին: Ուստի Հրեայք զոհացեր են իրենց ժողովարանը ժամանակին սովորութեան համաձայն խճանկարել բայց ոչ խճանկարիչ՝ այլ միայն խճագործ Մարիանոսի մը ձեռքով, որ հաւանաբար քրիստոնեայ աշխարհական մըն

Թիւ 2. — խճանկար հայկական՝ Գամասկոսի դրամ, Երուսաղէմ: Armenian mosaic of early VI century Jerusalem.

էր, ո՞վ գիտէ, Յոյն՝ բիւզանդացի կամ Բիւզանդահայ մօ: Որովհետեւ պէտք չէ մոռնալ որ նոյն այդ ատենն իսկ Երուսաղէմի Հայ խճանկարներն ալ հոն կը շինուէին: Դարձեալ, յանգնելով քիչ մը աւելի առաջ երթալ, դիտել տամ որ հրեական Պէթ-Ալֆայի խճանկարներուն միոյն գօտին (հոս նկար թիւ 3) յարեւմտան է Չիթենեաց լեւան Հայկական երկրորդ խճանկարին զաւարուն երկհիւսկէն գօտին, իր կէտերով:

Ասկէ զատ Պէթ-Ալֆայի խճանկարները ցոյց կու տան որ Զ դարուն Հայկական Երուսաղէմեան խճանկարներն աւելի զարգացած եւ յառաջացած արուեստով մը պատրաստուած էին քան թէ բնիկներունը, այսինքն հրեաներուն խճանկարները, եւ թէ խճանկարը նորամուտ էր այդ երկրին մէջ, և նոյնիսկ հնագոյն հրեական խճանկարը շինուած էր Մարիանոս անուամբ ոչ հրեայէ մը:

Անցնինք Երուսաղէմի հայկական խճանկարներուն:

Երուսաղէմի խճանկարներուն «առաջին երեքը գտնուած են 1868ին Չիթենեաց լեռը, երբ ուսեր՝ արաբացիներէն ծախուած իրենց արտին վրայ նոր վանք մը կառուցանելու համար պեղումներ կը կատարէին: Չորրորդը գտնուեցաւ 1893ին, նոյն գետնի շրջափակին մէջ, երբ նոր կառուցանելիք մատուռի մը հիմերը կը փորէին»: Հինգերորդ «խճանկարը գտնուած է 1894ի ամբան՝ Գամասկոսի դրան մօտ, երբ գետնին տէրը, սուրբ Յարութեան իսլամ դռնապան Երուսաղէֆէֆէտի, իր նոր կառուցանելիք տան հիմերը ձգելու համար սկսաւ պեղումներ ընել: Այս գիւտն իր ժամանակին մեծ հետաքրքրութեան առարկայ եղաւ: Յոյներ՝ կը պնդէին թէ վրացական վանքի մը մնացորդն էր, իսկ

1. Թէոդիկ, «Ամէնուն Տարեցոյցը» 1927, էջ 405, Երուսաղէմի հայկ. խճանկարը Մեք. եպ. Նշանեան, «Ս. Պ. Ա. Չօպանեան ալ կու տայ ծանօթութիւններ, «Ս. նահիտ» նոր շրջան, 1929, Թ. 2, էջ 18, Հին հայկական մոզայիքներ, Տրուած Թուականները սխալ են:

Թիւ 3. — Երուսաղէմի Չիթենեաց լեւան հայկ. երկրորդ խճանկարը ամբողջութեամբ: Armenian mosaic of early VI century Jerusalem.

Թիւ 4. — Երուսաղէմի Չիթենեաց լեւան հայկ. երկրորդ խճանկարը ամբողջութեամբ, վերէն անուած: Armenian mosaic of early VI century Jerusalem. — [Russian Propriety]

լատիններ՝ կ'աշխատէին խաչակիրներու սեփականացնել: Սակայն խճանկարի ճակատը Մեսրոպեան տաւերով դրոշմուած արձանագրութիւնը լռեցուց ամէն օտար յաւակնութիւններ...: Խճանկար յատուկին հետ միաժամանակ գտնուեցան երեք գերեզմաններ: Այս հնութեան երեւան ելած տարին Երուսաղէմի Պատրիարքարանը

Թիւ 5. — Զիթենեաց լերան հայկ. երկրորդ խճանք՝ կար. Ա. մաս: Armenian mosaic of early VI century Jerusalem.

Թիւ 6. — Զիթենեաց լերան հայկ. երկրորդ խճանք՝ կարին Բ. մասը: Armenian mosaic of early VI century Jerusalem.

փորձեց ծախու առնել գետինը, բայց սեփականատիրոջ պահանջած պատկանելի գումարը ետ կեցուց այդ գաղափարէն: Քիչ յետոյ կրկնայարկ բարաշէն տուն մը բարձրացաւ, բայց խճանկարն անազարտ

պահուեցաւ, և ցարդ իր տեղը կը մնայ, ու կը կազմէ ցած առաստաղով և երկու լուսամուտներով սենեակի մը յատակը, միշտ բաց՝ այցելուներու առջեւ»:

«1912 տարւոյ Զատիկին, Վսեմ. Գաբրիէլ Նորատունկեան Երուսաղէմ այցելեց, ընկերակցութեամբ Տիգրան Խան Քէլէկեանի: Վերջինս ի տես ազգային հոյակապ այդ յիշատակարանին՝ ոգեւորուեցաւ ու միայն խճանկար յատակը 250 ոսկիի ծախու առաւ տիրոջմէն, պայմանաւ որ այդ թանկագին նշխարը մաս առ մաս փոխադրուի Ս. Յակոբեանց վանքը՝ ուր յարմար տեղի մը յատակը կազմէ: Միաբանութիւնը, սակայն, գործադրութեան չզրաւ այդ կարգադրութիւնը, և նկատելով որ հնութիւն մը իր իսկ տեղին վրայ աւելի արժէք կը ներկայացնէ, նոր համաձայնութեան եկաւ կալուածատիրոջ հետ ու շէնքին ստորին յարկաբաժինը (խճանկարի սենեակը յարակից 2 սենեակներ և փոքր գաւիթ մը) 600 ոսկիով ծախու առաւ, Քէլէկեան Խանի նուէրին վրայ վանքի արկղէն աւելցնելով 350: Այսօր, շնորհիւ վեհանձն նուիրատուին գովելի նախաձեռնութեան, Հայոց Պատրիարքարանը սեփականատէրն է նախնեաց պատմական ու մեծարուեստ այդ յիշատակարանին, ուր մշտապէս կը բնակի միաբան եղբայր մը և կը կոչուի Պահապան Մոզայիքի»:

Այս խճանկարը, նաեւ Զիթենեաց լերան Ռուբայց պատկանող գետինն միւս խճանկարները կը պահպանուին ինչպէս գտնուած են, և այցելուներն իրաւունք ունին որոշեալ ատեններ, պահապանի հրահրութեամբ տեսնել այդ թանկագին նշխարները: Արդարեւ Հայ Գեղարուեստը մեծապէս երախտապարտ եւ շնորհակալ պէտք է ըլլայ Տիգրան Խան Քէլէկեանի որ այնքան մեծասրտութեամբ 250 ոսկիի գումար մը արամադրեր է, որուն վրայ Երուսաղէմի միաբանութիւնը գովելի կերպով աճապարեր է 350 ոսկիի գումար մ'ալ աւելցնել և ազգային սեփականու-

1. «Ամէնուն Տարեցոյցը» 1927, էջ 339-401.

թիւն դարձնել Դամասկոսի դրան՝ այս նորագիւտ խճանկարը:

Դամասկոսի դրան մօտ գտնուած խճանկարին հետ կային նաեւ դամբարաններ: Նոյնպէս և Զիթենեաց լերան խճանկարներուն հետ գտնուեցան 16 քարէ դամբաններ, որոնցմէ ոմանց վրայ հայատառ հայանուն արձանագրութիւններ կան: Մեր նիւթէն դուրս է անշուշտ խճանկարներէն զատ ուրիշ գտնուածներով զբաղիլ, որով այս մասին այսքան:

ԽՃԱՆԿԱՐՆԵՐՈՒՆ ՀՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՊՍՏՄԱԿՍՆՈՒԹԻՒՆԸ

Զիթենեաց լերան վրայ գտնուած խճանկարները մաս կը կազմէին Հայոց Ս. Յովհաննու կարապետի վանքին, որուն, ըստ երեւոյթին, Հայերը կը տիրանան Աղուանից հետ Ե-Ձ դարերու ընթացքին: Վանքը գոյութիւնը կը պահէ մինչև ժԲ դար¹, որմէ վերջ քարուքանդ կ'ըլլայ, ժԹ դարուն յանկարծ անսպասելի կերպով իր խճանկարները աշխարհի ցոյց տալու համար: Այս խճանկարները, ըստ երեւոյթին, եկեղեցւոյն գաւիթը կը սալարկէին, և սոնցմէ նախնական երեքը ամբողջական երեւոյթ մը ունին, մէկ մեծ, մէկ միջակ և մէկ փոքր խճանկարներով:

Իսկ Դամասկոսի դրան խճանկարը ամբողջ գետին մը ծածկելէ վերջ կը տարածուի նաեւ անկէ անդին ալ, և արդարեւ արձանագրութեան նուիրուած միջոցէ մը վերջ կը գտնենք երկրորդ յատակի մը խճանկար մէկ մասը որ, ըստ երեւոյթին, առաջին յատակէն աւելի խոշոր էր, որ սակայն, դժբախտաբար, կը պակսի խոշորագոյն մասով: Անտարակոյս Դամասկոսի դրան այս խճանկարն ալ յատակն էր հայկական հին եկեղեցւոյ մը և կամ վանքի մը՝ որուն մասին այժմ ոչինչ գիտենք: Դատելով Դամասկոսի և Զիթենեաց լերան այս խճանկարներուն մօտ գտնուած քարակոփ դամբաններէն՝ կը խորհիմ որ Երուսաղէմի հին Հայ վանքերը գետնադամբաններ կամ քարէ գերեզմանադամբաններ ունէին, ինչպէս Հռոմ, Փաղերմոյ

Թիւ 7. — Պէթ-Ալֆայի ժողովարանին աւերակները: Ruins of an ancient synagogue in Beth-Alpha (Valey of Jezreel - Palestine)

և այլուր լատին վանական աշխարհին մէջ: Այս իսկ պատճառով կրնանք ենթադրել որ այս խճանկարները հին են:

Երուսաղէմի Զիթենեաց լերան վրայ գտնուած 1868ին՝ երեք և 1893ին՝ մէկ հատ, այսինքն ամբողջ չորս հատ խճանկարները ունին նաեւ հայերէն երկաթագիր արձանագրութիւններ:

Ա. — ԲԱՐԵԹԱԻՍ ՈՒՆԵԼՈՎ ԱՌ ԱԾ. ԶՍՈՒՐԲ ԵՍԱՅԻ ԵՒ ԶԵՐԱՆԵԼԻ ՀԱՐՍՍ ԵՍ ՎԱՂԱՆ ԱՐԱՐԻ ՎԱՍԵ ԹՈՂՈՒԹԵԱՆ ՄԵՂԱՑ ԶՅԻՇԱՍԱԿԱՐԱՆՍ ԶԱՅՍ

Բ. — ԱՅՍ ԴԻՐ ԵՐԱՆԵԼԻՈՑ ՇՈՒՇԱՆ. ԿՍ. ՄԱՐԻՆ ԱՐՏԱԻԱՆԱՑ ՀՈՒԻ ԺԸ

Գ. — ՎԱՍԵ ԱՂԱԻԹԻՑ ԵՒ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԹԵԻԱՑ ԱՐԱՍՈՒ ԵՒ ՄՈՒՐԿԱՆ

Դ. — ԱՅՍ ՅԻՇԱՍԱԿԱՐԱՆ ՏՆ ՅԱԿՈՎ. ԲԱՑ ՈՐ ԵՂԵԻ Ի ԶԵՈՆ ԽՆԴՐԵԼՈՑ

Այսպէս անուններու և յիշատակարանաց շարք մը, ուր սակայն որոշ թուական կը պակսի: Այնուհանդերձ կարելի է անոնց մէջ գտնուող անունները ճշդել և այսպէս թուական մը տալ արձանագրութեանց: «Կը փափաքինք վերեւ յիշուած մոզայիքներու ծագման մասին պատմական տեղեկութիւն մը տալով՝ նոր արձանագրութեանց մէջ յիշուած քանի մը անձերու ինքնութիւնը ճշդել, որքան որ կարելի է: Այս

1. Այս մասին ծանօթութիւն տես Մկրտ. եպս. Ա. դաւենուի «Հայկական հին վանքեր և եկեղեցիներ Ս. Երկրին մէջ», 1931, էջ 161.

հնութիւններով զբաղած է յայտնի հնա-
խօս Glermont-Ganneau (Archaeo-
logical Researches in Palestina
1873-74, էջ 329-337), ուր յիշեալը
շատ մը ենթադրութիւններէ յետոյ, կը
կարծէ թէ թիւ 2 արձանագրութիւնը եւ
մոզայիքը միաժամանակ չեն շինուած,
քանի որ նոյն մոզայիքին արձանագրու-
թիւնը առանձին մաս մը կը կազմէ և չի
յարմարիր մոզայիքի ամբողջութեան շին-
ուածքին և գոյներուն. թիւ 1 և 2 մո-
զայիքներուն շինութիւնը ժամանակակից
կը համարի, դատելով երկուքին ալ կեր-
տուածքին և նկարագրութեան նոյնութե-
նէն, իսկ թիւ 3 և 4 մոզայիքները կը
նկատէ յետին տարիներու շինուածք¹»:

Թիւ 8. — Խճանկար Պէթ-Ալֆայի ժողովարանէն:
Mosaic from Beth-Alpha synagogue
VI century.

Գալով վերոյիշեալ չորս արձանագրու-
թեանց մէջ յիշուած անձերուն ինքնու-
թեան, պէտք է ըսել թէ շատ դժուար է
ճշդել այդ պարագան: Թիւ 3 և 4 արձա-
նագրութեանց մէջ յիշուած անձերուն վը-
րայ տեղեկութիւն մը չունինք, բայց թիւ
1 և 2 արձանագրութեանց մէջ յիշուած-
ներուն մասին կարելի է հաւանական
կարծիք մը յայտնել: Glermont-Gan-
neau իր վերոյիշեալ գործին մէջ (էջ 332)
կ'ընդունի թէ թիւ 2 արձանագրութեան
Արտաւանը պարսկահայ մըն է, Յուսի-
նիանոսի օրով, կուսակալ և զօրապետ,
համաձայն De Muraltի Chronogra-
phie Byzantine տեղեկութեան (Հտր.
1, էջ 190 և 203): Մենք թիւ 1ի վա-
ղանը ուղղագրական սխալ նկատելով՝ հա-
ւանական կը համարինք որ ըլլայ Վահան:

և եթէ ընդունինք այդպէս, այն ատեն Պա-
ղեստինի Պրոկոպիոս պատմիչին ղրմե-
լով՝ կը տեղեկանանք թէ՛ Արտաւան և
Վահան Արշակունի երկու եղբայրներ էին,
և Պարսկաստանէն փախչելով ապաստա-
նած էին Բիւզանդիոն: Այս երկու եղբայր-
ները մեծ ծառայութիւն մատուցած էին
Բիւզանդական պետութեան: Արտաւան
եղաւ մեծ դուքս և Վահան մեռաւ պա-
տերազմին մէջ: Յուստինիանոսի կայսրու-
թեան յառաջդիմութեան և զարգացման
սատարներ եղած են այս հայազգի երկու
եղբայրները. մանրամասնութիւնները տես-
նել (Չամչ. Բ. էջ 241, 250-255, 517-
520): Այս պատմական տեղեկութիւններն
ի մտի ունենալով հաւանական չէ՞ որ Բիւ-
զանդական այս հայ զօրականաց մայրը
Շուշանիկ Երուսաղէմ ուխտի եկած և
վախճանած ըլլայ հոն, և իբր մայրը եր-
կու երախտաւոր զինուորականներուն,
թաղուած է Հայոց Ս. Կարապետի գաւի-
թը, յատկացուելով անոր զեղակերտ մո-
զայիքներու տապան մը Արտաւանի ձեռ-
քով, և յանուն իր եղբորը Վահանին ալ
կանգնելով Եզրիպտացի անապատականին՝
Եսայիի և այլ Հարց համանման շիրիմ
մը, հոն ամփոփելով անոնց նշխարները²»:

Մկրտիչ սրբազանի այս կարծիքը շատ
ապահով կ'երեւայ ինձի և կրնանք զայն
ընդունիլ, այսպէս նոյնացնելով թիւ 1 և
2 յիշատակարաններու անձերը՝ սրբազա-
նին գտած դէմքերուն հետ:

Իսկ Դամասկոսի դրան խճանկարին
մասին որոշ բան մը չեմ կրնար ըսել:
Կարծիքները որ արտայայտուած են՝ զայն
Պողիկոսոս նահատակին վանքը կը կար-
ծեն: Ինչպէս ըսի, չունենալով որոշ փաստ՝
զանց կ'ընեմ կանգ առնել հոս ատոր մա-
սին: Սակայն սա որոշ է որ արուեստի ու
արձանագրութեան ձեւէն դատելով՝ այս
խճանկարն ալ միւսներուն ժամանակակից

1. Հայկական հին վանքեր և եկեղեցիներ Ս. Երկրին
մէջ. Մկրտիչ Կարակ. Աղաւունի, 1931, Երուսաղէմ
էջ 162.
2. Անդ, էջ 163-4.

կը նկատեմ: Վրայի արձանագրութիւնը
միայն կ'ըսէ.

ՎԱՍՆ ՅԻՇԱՍԱԿԻ ԵՒ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԶՈՐՈՑ ԶԱՆՈՒՆՍ ՏՐ ԳԻՏԵ:
Թող որ ուրիշ հայ և օտար գիտնա-
կաններ ալ նոյնը կը կարծեն, և Յուս-
տինիանոսի ժամանակի գործ:
Հ. Յ. Տաշեան խճանկարներու թուական-
ներուն մասին սապէս կ'արտայայտուի.
«Կ'ուզենք յիշատակել այն քանի մ'ար-

«խճանկարը Թ կամ Ժ դարերուն շինուած
կը կարծէ³»: Բայց Գարեգին սրբազան
ժամանակ մը վերջ իր կարծիքը փոխեց:
«Մոզայիկ արձանագրութիւն Չիթենեաց
սարի վերայ: . . . Երուսաղէմի մոզայիկ
հայ արձանագրութեան լուսանկարչական
մի նմանահանութիւն տպագրուած է Zeit-
schrift des Deutschen Palästina Ver-
eins, Band XVIII մեր նկատողութիւն-
ների հետ, ուր այն կարծիքն ենք յայտ-

Թիւ 9. — Հրէական խորհրդանշաններ Պէթ-Ալֆայի
ժողովարանին խճանկարներէն:
Mosaic of VI century from the synagogue
of Beth-Alpha.

Թիւ 10. — Հրէական խճանկարներ Պէթ-Ալֆայի
ժողովարանին: — Աբրահամի Իսահակը ողջակէզ
կ'ընէ Աստուծոյ:
Mosaic floor in the synagogue of Beth-Alpha
from VI century. - Abraham sacrificing Isaac.

ձանագրութիւնքն, որ շատ հեռու տեղ մը
զանուած են՝ Պաղեստին և յատկապէս Ե-
րուսաղէմ: Դարերով հողոյ ներքեւ ծած-
կուած զանիւր և բաւական անաղարտ
մնալէ ետքը, մեր օրերը պեղմամբ յերե-
ւան ելած են, և ընդհանրապէս ո՛չ թէ
պարզ քանդակուած, այլ շքեղ միւսիոնով
կամ խճանկարով (mosaïque) յօրինուած,
թէեւ կան պարզ արձանագրութիւնք ալ,
այսպէս խաչքար մը ԽԱ (573) թուակա-
նին: Միւսները կամ միւսիոնով եղածները
շատ աւելի հին են, յայտնապէս Ե դա-
րուն, գոնէ 2 դարուն սկիզբներէն, ամէն
զէպրի մէջ Հայոց թուականին հաստատ-
ուելէն յառաջ⁴»: Հայոց թուականը հաս-
տատուած ըլլալով 551 ին՝ Հ. Տաշեան
անպայման ատկէ առաջ շինուած կը նը-
կատէ այս խճանկարները: Իրմէ առաջ
ուրիշ Հայ գիտնականներ տարբեր տար-
բեր արտայայտուած են: Օրինակ, Գարե-
գին արքեպս. Յովսէփեան, որ 1895ին⁵

նել, թէ առնուածն Թ-Ժ դարու գիր պէտք
է համարել, այժմ ընդունում ենք ոչ ուշ,
քան 2-է դարերի⁶»:

Այսպէս Յուստինիանոս Աի ժամանա-
կէն նկատելով, այսինքն 527-565, այս
խճանկարները, նաեւ նկատի առնելով ա-
նոնց ամսաթիւ ունենալն ու տարեթիւ
չունենալը՝ որոշակի կրնանք ըսել թէ այս
խճանկարները կազմուած են նախ քան
551ը: Այս մասին այսքանը բաւական
նկատելով՝ յաջորդով կ'անցնիմ խճան-
կարներու Արուեստական մասին:

(Շարունակելի) Թ. ԲԻՐԵՏԵԱՆ

1. Ահնարկ մը Հայ հնագրութեան վրայ. Հ. Յ. Վ.
Տաշեան, 1898, Վիեննա, էջ 136-7.
2. Mosaic mit armenischer Inschrift im Nor-
den Gerasalems. - Zeits. des Deuts. Pal. Ver.-
Leipzig, 1895, հատոր XVIII, էջ 88-90.
3. Թէոդիկ, Ամենուն Տարեցոյցը, 1927, էջ 404,
Երուսաղէմի Հայկ. խճանկարը. Մեարոպ Կար. Նշանեան,
4. Գրչութեան Արուեստը Հին Հայոց մէջ, 1913,
Վաղարշապատ, էջ 5.

Մ. ՄԻՆ ԱՍԵԱՆ

ՄԵՐ հոգեբան և պատմաբան հին դէմքերէն է Մ. Մինասեան: Վերջին պատերազմէն յետոյ աւելի ուժգնօրէն նետուեցաւ զրական ասպարէզ եւ առատաբուխ գրիչը դադար չունեցաւ, հնապատմական գրութիւններով հայ ազգի լեզուին, հայ ծագումին աւանդական հնութիւնը պաշտպանեց:

Մօտաւորապէս երեք տասնեակ տարիներ առաջ այդ մատենագիր դէմքը ծանօթացուցեր էի Թիֆլիզի «Հորիզոն» օրագրի ընթերցողներուն. անոր անցեալ եւ փամանակակից գրական գործերուն վրայ կ'անդրադառնամ այս էջերուս մէջ:

Ա.

Մ. Մինաս երեսուն տարիներ առաջ իր «Լոյս» ամսագրով ծանօթ էր արդէն: Հոգեբան և պատմաբան յայտնի կ'ըլլար իր կրթիչ գրութիւններով: Իր տեսութիւնները նորութիւններ էին հին հոգեբան դպրոցներուն նկատմամբ:

1905ին կը հրատարակէ «Բնաշրջակաւ մեր ներշնչումները» ուր նախարանովը կը յայտնէ իր այս գաղափարները.

«Ներշնչման անսպառ աղբիւր մըն է բնաշրջման վարդապետութիւնը: Անհուն կարելիութեանց աշխարհներ կը պարզուին մեր առջեւ, երբ անոր պայծառ լուսոյն տակ դիտենք բնութիւնն ու մարդկային կեանքը: Գրքոյկիս մէջ ամփոփուած զբոսութիւններու այս շարքին նպատակն է հայ հասարակութեան ներկայացնել մի քանին այս վսեմագոյն ներշնչումներէն զոր բնաշրջման վարդապետութիւնը կու տայ մեզ մարդկային կենաց նկատմամբ»:

Ներշնչումի համար կարեւոր է մտածել: Մ. Մինասեան մտածել կու տայ իր գրութեամբ: Բնութիւնը մեր առջեւ ամենապարզ գոյներով պատկերացուցած է:

Սակայն ան որ մտածելու կարողութիւն չունի, ան որ բնութեան առջեւ անտարբեր կը մնայ, չի կրնար ըմբռնել նոյն պատկերին հիասքանչ արտայայտութիւնը, չի կրնար հասկնալ անոր լեզուն, չի կրնար անոր հրապոյրը կրել եւ անով մագնիսանալ:

Քանի որ մեր զգացումը վառ է և բռնակամ, արտաքին պատկերները մեր ըզգայարանքին վրայ կ'ունենան ներգործութիւն մը, որ կը կոչուի տպաւորութիւն, մենք կ'ունենանք զանազան զգայութիւններ, միտքը զանոնք վերլուծելով, մեր մէջ՝ արտաքին պատկերներու մասին գիտակցութիւն մը կ'արթնայ: Եւ զանազան տպաւորութիւնները համախմբելով մեր մտքին ուժովը՝ կ'ունենանք որոշ լսելիութիւն մը: Գաղափարի տէր է այն մարդը, երբ իր մէջ կը ծնին ըմբռնումներ: Մարդու ուրիշ կարողութիւն մը՝ որ է յիշողութիւնը, որ անցեալ զգացումներու եւ ըմբռնումներու շտեմարանը կը համարուի, զայն օգտակար ընելու համար, կը դիմենք բանաստեղծական խանդին երեսակայնութեան: Լեզու չունի այն մարդը որ երեւակայութեամբ օժտուած չէ:

Երեւակայութիւնն է որ Մ. Մինասեանի կը թելադրէ գրելու այս նկարչագեղ ստղերը.

«Սենեակիս մէջ նստած եմ առանձին. բայց կ'երեւակայեմ ծառագարդ բլրակ մը, ծաղկահիւս բուրաստան մը, քաղցրադալար թռչուններ, վճիտ առուակ մը ու ջինջ երկինք մը, ծփծփուն լճակ մը եւ ծով մը անծայր: Յիշողութեանս մէջ գոյութիւն ունեցող գործնականապէս անթիւ առարկաներէն ու երեւոյթներէն կ'ընտրեմ կը գատեմ ինծի համար հաճելի ու գեղեցիկ երեւցող այս մասնաւոր առարկաներն. և նոր ու ինքնատիպ կերպով մը

կը միացնեմ զանոնք իրարու հետ: Բլրակին կողերուն վրայ կը տարածեմ բուրաստանը, որուն մէջ օձապտոյտ կը սողոսկի ասպառափ մը կուրծքէն հոսող վտակը ու կ'երթայ միանալ վարը դաշտավայրին մէջ գտնուող լճակին: Դայլայլող թռչուններուն մէջ մասը կը գետեղեմ լճակին քով բարձրացող ծառերուն վրայ, մինչդեռ միւս մասը կը սաւառնի երկնից կապոյտին մէջ, իսկ հեռուն կը պարզեմ ծովուն անհուն տարածութիւնը: Զգայութեանց և ըմբռնմանց հայթայթած նիւթերէն ստեղծագործուած այս երեւակայական աշխարհին մէջ կը բնակեցնեմ բարի ու երջանիկ ժողովուրդ մը: Երեւակայութեամբ կրնամ, այսպէս, մտքիս առջեւ պատկերացնել անցեալ փորձառութեանս սահմաններուն մէջ գտնուող այն ամէն իրերը, անձերն ու դէպքեր, որոնք գեղեցիկ են եղած, ճշմարիտ ու բարձր, և կրնամ աշխարհ մը շինել անոնցմէ: Արուեստագետը, նմանապէս, կրնայ երեւակայել գեղեցիկ տեսարաններ. բարեկարգիչը կրնայ երեւակայել ընկերութիւն մը ուր արդարութիւնը կը տիրապետէ գերիշխան և ուր պատեհութիւն կը գտնէ ամէն անհատ իր իսկատիպ արտադրութիւնները նուիրելու քաղաքակրթութեան: Քրիստոնեան կրնայ երեւակայել «երկնից թագաւորութիւնը», ուր սէրն ու երջանկութիւնը կը բնակին յաւիտեան: Երեւակայութիւնը կը շնորհէ մեզ դիւցազուններու և սուրբերու, յաւերժահարսերու և հրեշտակներու, Եղիւսեան դաշտերու և դրախտներու աշխարհներ, մոգիչ աշխարհներն՝ երաժշտութեան ու նկարչութեան, բանաստեղծութեան ու վիպագրութեան»:

Մ. Մինասեան իր երեւակայութեան երանգապնակին վրայ զանգած է այս մեծ նկարին գոյները: Նկարագրութեան յաջողութիւնը կախումն ունի խանդավառ զբոսողին ճարտարութենէն: Գիտութիւն եւ երեւակայութիւն երբ համահասար ուժգնութեամբ կը ներգործեն, այն ատեն զբոսողը կրնայ սքանչելի պատկերներ յղանալ: Գաշտանկարի առջեւ կը նստին նկարչները և կ'ընդօրինակեն տեսարաններ. կատարեալ նկար մը միմիայն ճարտար վրձինէն կը սպասուի: Ու այդ վրձինը երեւակայութեան թոխով կը շարժի, այդ ուժին սաստկութենէն կ'ակնկալուի յաջողութիւնը:

Մենք Մինասեանի պատկերը իր ձեւին մէջ յաջող կը գտնենք, գրական պահանջներուն աչք կը գոցենք. զի հարկ է զիտնալ որ ան գրագէտ մը չէ, այլ պատմագրող և հոգեբան: Սնտարակոյս անկարելի է որ գրող մը միեւնոյն ատեն հաւասարապէս յաջող ըլլայ իր նկարագրականին և թէ իմաստասիրականին մէջ:

Մինասեան եթէ կարենար իր պատկերին մէջ գրագէտէ մը պահանջուած հրապոյրը դնել, այն ատեն կը յաջողէր իր գրութեան մէջ: Նկարագրութիւնը կատարեալ ըլլալու համար, պէտք է ան մեր սրտին հետ խօսի, մեզ սքանչացնէ, մեզ յուզէ: Այն ատեն անմոռանալի կը մնայ անոր տպաւորութիւնը:

Զկայ թրքահայ գրիչ մը, որ իր զբոսութենէն դուրս թողու խոսելու բառը: Անոնք այդ բառով վերացական ու գերբնական գաղափարներ կ'երազեն. սակայն այդ իրենց սիրած բառին մեկնութիւնը չեն կրնար տալ. իսկ Մինասեան՝ տեսէք ինչպէս, և ինչ որոշ կերպով զայն կը բացատրէ.

«Փորքագոյն բարին կը զոհենք մեծագոյն բարին իրականացնելու համար մեր կեանքին և ուրիշներուն կենացը մէջ, ամենավեճ գաղափարներու և սկզբունքներու գործադրմանը համար՝ առանց արտաքին ստիպման՝ կը զրկուինք մեր բնագոյնին կարգ մը հաճոյառիթ գործունէութիւններէն. և ահա կը ծնանի խոսալը»:

Կ'ըմբռնենք բարին ու գեղեցիկը, սակայն անոնց հրապուրիչ արտայայտումը մեր մէջ վերարծարծելու ենք, և այդ ընթացքին կրակով օգտակար ըլլալու գերաստիճան մը ունենալու ենք, այն ատեն իտէպլի մը հասած կ'ըլլանք:

Ճշգրիտ և սքանչելի է Մինասեանի այս բացատրութիւնը.

«Այն անձը միայն տիրացած է բարու»

թեան, արդարութեան, ճշմարտութեան ու սրբութեան իտէալներուն, որ անկեղծօրէն կը բաղձայ գործնականացնել իր մտքին մէջ գոյութիւն ունեցող վերացական գաղափարները»:

Մ. Մինասեան գաղափարին զարգացումը նկարագրելով, տարբեր ըմբռնումի տէր անձերու իտէալները կը վերլուծէ. մենք շատ անգամ ապշահար կը զարմանանք թէ ինչո՞ւ ընդհանուրէն յարգուած բան մը անհատէն կ'անարգուի: Ասոր մեկնութիւն չենք կրնար տալ. իսկ Մինասեան անվեհեր կը բացատրէ անհատին այդ տարօրինակութիւնը, այսպէս.

«Բնութեան նոյն երեւոյթը, գեղարուեստական գործը տարբեր արժանիք մը կը ստանայ, տարբեր անհատներու, տարբեր երկիրներու և տարբեր ժամանակաց մէջ, որովհետեւ կը տարբերին անոնց գեղեցկագիտական ու բարոյական ըմբռնումներն և վերացական գաղափարները»:

Ամէն անհատ իր ըմբռնումովը կը դատէ ու կը տեսնէ առարկաները. և երբեմն ամենէն անարգուածը, ուրիշէ մը կը գնահատուի: Հաւատալու ենք որ այդ տարօրինակ անձը ինքն իր մէջ կը կրէ այդ անարգուածին ամէն թերութիւնները: Չարը՝ կը սիրէ չարը. հոս ամենէն աւելի կը յարմարի նման զնման սիրի սովորական առակը:

Անձ մը իր իտէալին հասնելու համար քաջաբար կը կռուի և կը յաղթէ. այդ հերոսութիւն է, բայց ոչ սքանչելի գործ մը. վասն զի կրնայ այդ յամառութենէն չարիք մը ծագիլ: Ուշադրութեան կ'առնեմ Մինասեանի այս խորհրդածութիւնը.

«Մէկը չկրնար արդարանալ իր գործած անհատական և ընկերական չարիքներուն համար, պնդելով պարզապէս թէ ըրաւ ինչ որ լաւագոյն ու օգտակարագոյնն էր իր կարծիքով. նկատառութեան կարեւոր կէտը սա է թէ կարելի ամէն միջոց ու ջանք գործածեց այդ անձը ուղիղ դատողութիւն կամ կարծիք ստանալու մասին»:

Կը զիմադրեն ասոր ամէն անոնք, որոնք իրենց ըսածները ճշմարտութիւն կը

համարին. և արդէն մարդկութեան մեծամասնութիւնը երբեք չ'ընդունիր սխալական ըլլալ... Չարախօսը կը կարծէ ու նոյնիսկ կը հաւատայ թէ ճշմարիտ և ուղիղ ու արդար կը խօսի: Ո՞ր զրպարտողը կը խոստովանի իր զրպարտութիւնը...

Ուշ դնենք Մ. Մինասեանի ճշմարիտ խորհրդածութեան մը.

«Նուիրուած սիրտ միայն ունենալով չկրնար իրապէս մեծ ըլլալ մարդ, եթէ չունի նաեւ մշակուած միտք մը. ինչպէս չկրնար մեծ ըլլալ իմացական ամենամեծ կարողութիւններով եւ զարգացումներով օժտուած անձը առանց մեծ սրտի»:

Եւ սակայն ընկերութեան մէջ մեզմէ կը վրիպի այս կէտը. անձնանուէրը ինքնին գովելի է:

Քանի անգամ հարցապնդած ենք մեր հարազատը, մեր բարեկամն ու աշակերտը իր գործելակերպի մասին: Ու տեսած ենք անոնց զղջումը և ներքին դրդումի մը զոհ եղած ըլլալին:

Ու բնագրական դրդումով գործին մէջ, միտքը բնաւ թելադրութիւն մը չունի. և հետեւաբար կատարուած ոճիրը կամ բարիքը համահաւասար պարսաւելի են, վասն զի այդ երկու պարագաներուն մէջ, գործողը առանց մտածելու շարժեր է: Համոզուած եմ Մինասեանի այս գաղափարին.

«Անասունէ մը չտարբերիր բնաւ այն մարդը որ դրդումներով կը կառավարուի ու կը գործէ: Մարդկութեան բնորոշիչ յատկանիշը եղող հոգեւոյ յառաջադիմական կեանքը կը պակսի անոր մէջ»:

Դրդումով գործողը պարզապէս ջղագար մ'է, անյարմար ո՞ր և է առաջնորդութեան:

Բ .

Մենք ամէն առթիւ մեր շրթունքին վրայ կը հոլովենք բառ մը.

Գրականութիւնը...

Ի՞նչ է այն: Մինասեան շատ լաւ կը սահմանէ.

«Աւանդարանն է գրականութիւնը աստուածային ամենէն սուրբ ներշնչմանց, անցքը՝ որուն մէջէն կը հոսի մարդկային

կեանքը կատարելագործող և ընկերութիւնը բարեկարգող հոգեկան ուժերու ամենամեծ մասը»:

Սակայն կը տեսնենք որ մենք այսօր մեր կեանքը կատարելագործելու համար ուժ չունինք, և զիտենք որ մեր ազգային գրականութիւնը տակաւին երախայական քայլեր կ'առնէ:

Ազգ մը որ ըմբռնած է իր գրականութեան աղքատութիւնը, աւելի կորով կը դնէ իր մտաւորական գործունէութեան մէջ:

Ընդհանրապէս մարդիկ հաճոյքով կը կարդան արտավարակ գրութիւններ: Դրամի սէրն է որ մեծապէս կը մշակէ այդ տեսակ գրականութիւնը: Մեր ազգը միշտ զգուանք զգացած է նման անմարտը զբրականութենէն: Եւ ընկճուած, գերի ազգութիւն մը այն ատեն կրնայ մտաւորական մեծ զարգացում մ'ունենալ՝ երբ կը մշակէ լուրջ ու մարտը գրականութիւն մը:

Մեր հրատարակիչներէն, մեր մամուլէն ազնիւին ու բարձրին դիմող գրականութիւն մը կը սպասենք: Մինասեան շատ լաւ կ'ըսէ.

«Ընտրութեան տիեզերական օրէնքին հպատակելու է գրականութիւնը, ինչպէս կը ջանան հպատակիլ արուեստն ու գրականութիւն»:

Մինասեանի գրած Ախտախարակ գրականաբանը հրատարակիչներուն եւ մամուլի առաջնորդներու ուշադրութեան կը յանձնեմ: Մենք հայերս բարոյապէս կըրթուելու պէտք ունինք. մենք ընտրողութիւն չունինք. լոյսը որ տեսնենք իսկոյն մէջը կը նետուինք. ամէն լոյս լուսաւորիչ է, երբեմն ալ ան կ'ըլլայ կիզիչ: Խըտրութիւն դնելու է առողջ և յոռի գրականութեանց միջեւ: Եւրոպական մամուլը կրնայ ունենալ յառաջադիմական գաղափարներ, որ մեր սրտին կրնան ազդել մահացու թոյներ. այդ պարագային մամուլը շատ լըջութեամբ ընտրողութիւն կատարելու է:

Մեր մէջ հարկ է որ լըջօրէն մշակուի գրականութիւնը, բարձր բարձրութեան հասնի մտաւորական զարգացումը: Այդ

զարգացումը, այդ բարձրացումը, ոչ միայն մամուլէն, այլ եւ դաստիարակներէն կը սպասուի: Դաստիարակը աշակերտին ցոյց տալու է միտքն ու սիրտը ուղիղ առաջնորդող գրքեր: Մեր դաստիարակները կարգալու են Մ. Մինասեանի Գրականաբանը րարձրացումը, ուր պէտք չէ մոռնալ հեղինակին այս խօսքերը.

«Դպրոցին մէջ խնամոտ և մեթոտաւոր ընթերցումներու մուտ գտնելն է, ուրեմն, էական պայմանը մեր տոհմային գրականութեան բարձրացմանն ու ճոխացմանը, ինչպէս նաեւ գրական ստորնագոյն արտադրութեանց աստիճանական նուազմանը»:

Վարժարանը պիտի ունենայ իր գրադարանը, ուր սակայն դաստիարակն ընտրանօք դնելու է գրքերը: Կըրթիչ գրքերու մեծ կարեւորութիւն տալու է:

Ամէն հասնող նոր սերունդներէն կը պահանջուի գրքերու ընտրութիւն, կը պահանջուի խտիր դնել ընթերցանութեան մէջ: Մինասեան իրաւամբ կ'ողբայ նոր սերունդի իմաստակութիւնը: Լուրջ գրքերու ընթերցումով միայն կարելի է օգուտ քաղել և օգտակար ըլլալ:

Մարդ որքան խոհական հեղինակներ կարդայ, այնքան իր մէջ կը զարգանայ ինքնաճանաչումի գաղափարը: Կ'ըսենք իմաստակ են մեր նորահաս զեռաստի գրիչները, վասն զի խոհական գիտակցութիւն չունին:

Գրականութեան մէջ զգուշանալու եւ զգուշացնելու է հիւանդ գաղափարներէ, որոնք գերբնական զարգացումի կը դիմադրեն:

Ընդհանրապէս նորահաս երիտասարդները ծայրայեղօրէն սիրահարուած կ'ըլլան անխոհեմ և վնասակար թափով զըրուած գրքերու: Ընդունուած է, որ մարդ բնագրօրէն դէպ ի ոճիր, դէպ ի չարը, դէպ ի գոհիկը կը դիմէ, դէպ ի ստորնագոյնը կ'իջնէ: Չարէն հաճոյք զգացողները շատ են եղած միշտ: Եւ այս, զըրթախտաբար, ճշմարիտ և իրական ըլլալով, բնականաբար առողջ սկզբունքը միշտ խաթարեալ կը մնայ:

Յիսուսական թուականին կարգ մը զբրոդներ խաթարեցին հայ զրականութեան մաքրութիւնը: Ոմանք շատ առաջ գացին, յայտնապէս ֆրանսական ստորնագոյն զրականութեան արձագանգն ըլլալով: Տեսէք ինչ կը գրէ Մինասեան որ աստուածաբանութեան վարդապետ մը չէ:

«Գրականութիւն մը որ կը կապտէ բունութիւնն ու մարդկութիւնը իրենց բարձրագոյն իտէալներէն, զրականութիւն մը որ կ'ուրանայ «բարի Աստուծոյ» մը գոյութիւնը, ինչպէս կը յայտարարէ իրապաշտ դպրոցին պետերէն Չօլա, և որ ցնորական երազի մը պէս մէկըի կը նետէ հոգեկան կենաց կատարելագործման երկինքը, մահուան դատապարտուած է»:

Մինասեան այս տողերով՝ չ'ուզեր հակառակիլ իրապաշտ զրականութեան, այլ կ'ուզէ իմացնել, որ հեղինակը՝ իրականութիւնը լաւ դիտելով, յստակօրէն տեսնելով՝ զայն իր գրութեանց մէջ պատկերացնելու է: Իրապաշտին էական պաշտօնն ըլլալու է նկատողութեան առնել հոգեկան բարձր իրականութիւնները:

Անցեալին ազնուագոյն իրականութիւններու օրինակը մեր վրայ ունեցած է մագնիսական ազդեցութիւն: Եղբայրսիրութեան, մարդասիրութեան և համերաշխութեան Մեծ քարոզիչը, նահատակներու աստուածային գլուխը՝ Նազովրեցին, Չիթենեաց Լեոն, Հայաստանի Աշտիշատը, Յունաստանի Ակրոպոլիսը, Հոմի Հոմոնուրօի բլրակը, իրենց պատմական անցեալով մեր սրտին մէջ սքանչացում կը սահանքեն: Մեծ զէպքերու վրայ խորհրդածելով անպատում երջանկութիւն մը կը զգանք:

Մտածելու ենք այն ամէն բաներուն վրայ, որոնք կը թիչ թելադրութիւններ ունին. միմիայն մէկ մասնագիտութեան մէջ սահմանափակուելով, մեր զարգացումը միակողմանի կ'ըլլայ և շատ չոր կը մնայ: Տեսէք այս մասին Մինասեան ինչ կը գրէ.

«Օրը տասը վայրկեան տուր բանաստեղծական ներշնչող կտոր մը կարգալու, շարժութեան քանի մը ժամը գոնէ յատկացուր

միտքիդ մշակող ընթերցումներու և ժամ մը կամ երկուք ալ երաժշտութիւն ունկընդրելու. ամսուան գոնէ քանի մը իրիկունները նուիրէ ընկերական բարենպասակ գործունէութիւններու»:

Այսպիսի կեանքով մենք կարող ենք ծաղկեցնել, մանաւանդ թէ դրախտացնել մեր հոգեկան աշխարհը:

Չոր մասնագիտութեան մէջ կղզիանալով, Տարուինի պէս պիտի ափսոսանք թէ ինչո՞ւ մեր միտքը պարզ մեքենայ մը դարձած է:

Մինասեան իր գրութեանց մէջ ակնյայտնի ըրած է իր հոգեբանական և բնագիտական հմտութիւնը:

Իր բարձրագոյն կրթութիւնն ստացած է Հաթըրթի համալսարանէն. միեւնոյն ատեն հմտացեր է մանրէաբանութեան:

Մենք զինքը կը ճանչնանք զարգացած մտաւորական մը. մեծ ուշադրութեան արժանացած են իր պատմական, հնագիտական և կրթական հատորները: Վերջերս ալ աւելի ծանօթացաւ «Լոյս» հանդէսովը և այն պատմական ու լեզուական քննադատութիւններովը զոր հրատարակեց Հայրենիք և Մշակ պարբերական թերթերու մէջ:

Սահմանադրութեան շրջանին՝ Ամերիկայէն Պոլիս վերադարձաւ ուր վարժապետանոցի մը հիմնադիրն ըլլալու գաղափարն ունեցաւ:

Գ.

Մ. Մինասեան պատմիչ մըն է. սակայն բառին ամբողջ նշանակութեամբ քննական պատմիչ մը: Իր փաստերը՝ հին ու նոր ամենէն արժանաւոր եւ տաղանդաւոր օտարազգի հեղինակներէն առած է որով անոնք կը դառնան զօրաւոր ու համոզիչ: Կարեւորութիւն կու տայ նաեւ ազգային պատմիչներուն և երբեմն նաեւ ամենէն անկարեւորներուն ու աննշաններուն:

Իր հատորները պատմական դասագրքեր չեն. այլ անոնց մէջ հեղինակը կը վերլուծէ մեր ազգային պատմական շրջան-

ներուն հայ ցեղին հոգեբանութիւնը եւ նկարագիրը:

Մ. Մինասեան կը կատարէ այդ վերլուծումը ոչ իր սրտին թելադրութիւններովը, այլ այն փաստերով, ինչ որ կը պատգամէ քննական գիտութիւնը:

«Պատմութիւնը՝ ժամանակին ականատես վկան է, ճշմարիտ լոյսը, կեանքը յիշողութեան, վարժուհին կենցաղին, պատգամաւորը հին օրերուն»:

Կիկերոնի այս խօսքերը, ես յիշեցի, կարգալով Մինասեանի պատմական հատորները: Սրտի անհուն հրճուանքով լեցուած կը գնահատեմ այս պատմարան քննադատ գրիչը, որ մեր ազգային փառքերու յուշարձանը կը կանգնէ իր խուզարկող ու խղճամիտ ուսումնասիրութիւններով: Սքանչացումով կը կարդամ այդ հատորները, որոնք օտար գիտուններու բերնով մեր ցեղին նկարագրին, փառքին, պարծանքին և լուսաւորութեան փաստարանները կ'ըլլան:

Հեղինակն իր գրքերուն մէջ յառաջաբան և նիւթերու ցանկ մը չունի: Կարծես կարեւոր զանցառութիւն մը, որպէսզի ընթերցողն ստիպուի ծայրէ ծայր կարդալ և ուսումնասիրել այդ հատորները: Խեղացի է ստիպումը, թէեւ զրականօրէն դատապարտելի: Հին օրէնքով, զերբ մը առանց յառաջաբանի կը նմանէր քաղաքի մը որ դուռ չունէր, բայց հին ատեն քաղաք մը չկար որ դուռ չունենար, ներկայիս քաղաքները դուռ չունին. որով ներկայիս հրատարակուած գրքերն ալ կրնան զրական դուռ՝ յառաջաբան չունենալ:

Մ. Մինասեան իր թէ՛ պատմական հատորներուն մէջ, և թէ՛ անցեալ ու թէ՛ ներկայ «Լոյս» հանդէսին մէջ ցոյց կու տայ խանդավառ հոգի մը, հայր հայուն սիրցնելու աղուոր դիտաւորութիւն մը: Կ'աշխատի զաղթական, տարագրեալ հայութիւնը օտարացումի վտանգէն փրկելու: Չմայլելի է այդ գաղափարը: Ամէն պարագային ամէն հայ պարտաւոր է նման գործիչ մը քաջալերելու ամէն տեսակէ-

տով: Ճիշտ ատենն է, հայը իր նման մտաւորականներուն օգնելու է, ամէն հայ՝ ամէն գնով զուրգուրալու է իր ազգութեան վրայ: Հայրենիքէն դուրս նետուեցանք, բայց մեր սիրտը հոն մնաց:

Մոռնալու չենք մեր պատմութիւնը, ան մեզի կ'առաջնորդէ, ան մեզի ցոյց կու տայ որ հայը հալածողը կը հալածուի, և հալածուած հայը՝ հայ կը մնայ:

Գ.

Յատուկ ուշադրութեան կ'առնեմ Մ. Մինասեանի ուրիշ մէկ նոր հրատարակութիւնը՝ որ լոյս տեսաւ «Յեղայիկ բաղկացոյթն և նշխարն հայոց» վերնագրով: Իր տեսութեանց հակառակորդներ գտնուեցան, ամենէն աւելի «Կրպակ» խմբագրողներէն Վ. Քիւրքճեան: Գիտական ինդիւրնութեան մէջ պառակտումները աւելի նպաստաւոր են, քան թէ փնասակար: Սակայն յարգելի հեղինակը այս տարակարծ հակառակութեանց մէջ, ազգային քաղաքացիութեան դատին մահացու հարուածներ նկատելով, չափազանց բուռն պայքար կը մղէ հակառակորդին դէմ, եւ հայկական մեր նկարագրին վրայ անոյշ լեզուով չի խօսիր: Մտաւորապէս նման դիտողութիւններ կատարած է նաեւ ուսաստան պատմարան Ստեփանոս Պալասանեան, մեր հին պառակտիչ նկարագրի մասին: Պառակտումներն ահա այս պարագային միշտ կործանիչ եղած են եւ տակաւին կ'ըլլան փնասակար մեր ամենէն նուիրական հարցին — Անկախութեան — որուն համար մէկ միլիոնէն աւելի զոհեր ալ տուինք, վերջին համաշխարհային պատերազմի շրջանին: Խօսքս քաղաքական պառակտումին համար է:

Իսկ զրական պառակտումներն ունին իրենց օգուտները: Ներկայիս Մ. Մինասեան ունենալով իր տեսութեանց հակառակորդներ, տարակարծ պատմիչներ, աւելի հեղինակաւոր փաստերով կրցած է օգտակար ընել իր պաշտպանած դատը: Դատ մը, որ ամէն Հայու արժանապատուութիւնը կը փայտայէ:

Ինչ է իր այս գրքին նպատակը: Փաստերով ցուցնել և համոզել որ, Հայաստան և Հայ՝ երբեք չեն եղած Ասիական ու Ասիացի, ընդհակառակն Հայաստանն ու Հայը ակնադրելւոյն եղած են Եւրոպայի ամենէն բազմամարդ ցեղերուն:

Մ. Մինասեան այս հատորին մէջն ալ յառաջարան չունի. ծայրէ ծայր հարկ է կարգալ իր այս գիրքը. և սիրով կը կարգաս գայն: Իր վիճաբանութիւնները վճիտ են, գիտական փաստերը թէեւ յոգնեցուցիչ, սակայն շատ ախորժելի են. գրողին հետ ընթերցողներն ալ վիճողներու յաղթութեան կը սպասեն: Այս գիրքն ալ նիւթերու ցանկ չունի, կը նմանի մշակուած անսահման ազարակի մը, որ բնաւ ճանապարհ չունի: Եւ այս գրական սպորտինութեան աչք կ'ուզէի գոցել, եթէ գրականութեան մէջ ներողամտութիւնը վընասակար չհամարուէր...:

Գրքիս հեղինակին նպատակը գերազանցօրէն գեղեցիկ է: Ընթերցողն սքանչացած հեղինակին ամէն մէկ ղիտողութիւններուն ուշադիր կը մնայ:

Հեղինակը գրքին առաջին մասերուն մէջ անժխտելի փաստերով կը հաստատէ գիտուններու այն համոզումը, թէ հայ ցեղը իր ծագումէն սկսեալ կը պատկանի մարդկութեան այն մեծ դասակարգին որ ճերմակ ցեղ կը կոչուի, որովհետեւ մեր ցեղը կը կրէ բոլոր այն բնաբանական յատկութիւնները, որոնցմով ճերմակ ցեղեր կ'որոշուին ղեղին կամ սեւ ցեղերէն:

Յատկանիշ մ'է հայկական խիստ բարձր ըլլալը: Պերլինի համալսարանի Ուսցչալուշան իր ցեղաբանական մէկ բանախօսութեանը մէջ, վճռականօրէն ապացուցած է թէ մեր հայերուն ունեցած այդ յատկանիշը իրողութիւն մըն է, որուն համաձայն գտնուած են ուրիշ շատ գիտուն մարդաբաններ: Որով Մ. Մինասեան կ'եզրակացնէ.

«Հայերս, ուրեմն, ոչ թէ լոկ կը պատկանինք Եւրոպայի բարձրագիթ ճերմակներուն, այլ նոյնիսկ այս կողմանէ կը գերազանցենք հարաւային Եւրոպայի ժողովուրդները: Ուրիշ յատկանիշ մըն է մեր հայերուն տարրութիւնը աւելի է քան Նորտիկ և Միջերկրական ժողովուրդներունը, ինչ որ կ'ապացուցանէ Տիքսընի հրատարակած «Մարդու Յեղային պատմութիւնը» անունով գիրքը: Երբորդ յատկանիշ մըն է մազի բռնի գոյնը, որով հայը կը զանազանուի տափակ քիթ և ցած գոյն և սևաւազ Մոնկոլներէն»:

Սյո՛, հայը ցեղակից էր Եւրոպայի ժողովրդոց, սակայն հայերուն քաղաքացիութեան արժանի ըլլալը փաստելու համար կ'առարկուէր որ ցոյց տալու էր հայերու նախնիքը Եւրոպայէն ծագած ըլլալը: Մինասեան կրնար հեզնաժպիտ ապացուցանել թէ այդ անկարելի բան մըն է, զի հայերու ներքին նկարագիրը իր նահապետական մաքրութեամբը, շատ հեռի է եղած արդի Եւրոպայի դառն և անոյշ բարբերէն: Հեղինակը կը պատասխանէ այսպէս.

«Եւրոպական ընդհանուր անուան տակ կը պարփակին այնքան Հայաստանի Հայը, կովկասի վրացին, Տարուսի Բիւրաբը, որքան Անգլիոյ, Բրուսիոյ և Սկանտինաւեան երկիրներու ժողովուրդները: Անփոփոխելի, անհերքելի, անուրանալի իրողութիւն մըն է թէ 1924ի հայութեան թէ բացօթյն երկար գլուխներն և թէ մեծագոյն լայն գլուխներն անխզելի կերպով կապուած են Եւրոպայի մէջ միեւնոյն ֆիզիքական յատկանիշերն յայտարարող ժողովրդոց»:

Եւ պէտք է գիտնալ որ այդ եւրոպական ցեղերն ունեցած են աշխարհագրական տեսակետով նախապատմական շրջաններու մէջ ինքնորոշման վայրը, իրենց ծագումի օրերուն: Ինչ անուն կը կրէր այդ վայրը, ո՞վ կարող է ըսել այդ տեղւոյն անունը: Աս միայն ղիտել կու տան լեզուաբան հեղինակները, ինչպէս նաեւ Մինասեան, որ Եւրոպական ցեղեր բառերով աշխարհագրական խնամտով եւրոպական ծագում ունեցող չեն հասկնար:

Գրքիս հեղինակն այս առթիւ կ'արտատպէ Ուս. Ուղեւորմէնի հետեւեալ ղիտողութիւնները:

Գրքիս հեղինակն այս առթիւ կ'արտատպէ Ուս. Ուղեւորմէնի հետեւեալ ղիտողութիւնները:

«Հայերը Ասիացի են... Աշխարհագրականօրէն խօսելով՝ Եւրոպիոյ և Ասիոյ միջև եղած ներկայ սահմանագիծը իրականապէս գոյութիւն ունեցող բան մը չէ: Այսինքն, օրինական են թաղրութիւն մըն է այս գիծը, ոչ թէ աշխարհագրական իրականութիւն մը: ... Վոսփորի երկու կողմերը, թէեւ մին Ասիա է ու միւսը Եւրոպա, անտարակոյս ճիշդ ու ճիշդ նման են. և անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր նման ժողովուրդ և նման մշակոյթ ունեցած են: Ասիոյ մէջ է Եփեսոս, բայց ժամանակաւ այնչափ յունական քաղաք մըն էր ան որչափ Աթէնք: Արդարեւ, արեւելեան Միջերկրականի երկիրներէն եկան մեր ամբողջ ապրելակերպերն ու խորհելակերպերը...»

«Գալով մասնաւորապէս Հայոց, անիկա ցեղակից է Կեդրոնական Եւրոպայի կլոր գլուխ տիպին, զոր կը գտնենք Հիւսիսային Իտալիոյ, Զուիցերիոյ, Աւստրիոյ, Հարաւային Ռուսիոյ և Ալպեան Ֆրանսայի մէջ... Այն տիպին այնպէս կատարեալ ներկայացուցիչներն են Հայեր, որ նոյն ինքն տիպը Հայաստիպ կը կոչուի: Դոյն իսկ լեզուաւ Հայերը սերտիւ կապուած են մեզի: Հայերէնը մէկ ձեւն ըլլալով լեզուներու այն մեծ տիպին, որուն կը վերաբերին Մանսկրիտը, Պարսկերէնը, Յունարէնը, Լատիներէնը և Անգլիերէնը: «Հաւանական կը թուի թէ Հայք կամ իրենց նախնիք, Ս. Գրոց Գեոտացիները, կարենոր ազգակներ ներմուծեցին մեր յառաջադիմութեան մէջ, որոնց մէջ նշանաւոր են երկաթն ու ձին: Ճամարտութիւնը կը թուի ըլլալ որ Հայեր ոչ միայն նոյնատիպ են բազմամիլիոն Եւրոպացոց հետ, այլ Քրիստոնեայ տիկիներն ու պարոններ էին այն առեւ, երբ մեր հիւսիսային եւրոպական նախնիք պատերազմի պարը կը խաղային և ինքզինքնին կապոյտ կը ներկէին (վայրենի կեանք մը կ'ապրէին): Յեղաբանական տեսակետով, Հայոց և Եւրոպացոց միջև չկայ զանազանութիւն»:

Մ. Մինասեան մանրամասնօրէն ցոյց կու տայ որ Հայը ճերմակներու Ալպեան ցեղին հետ նոյնացած է. այդ Ալպեան ցեղին ծննդավայրը Հայաստանն է եղած: «Նոյնինքն Հայաստանի հովիտներուն մէջ ծնան Ալպեան ցեղերը, որ աւելի քան 10-15,000 տարիներու ընթացքին յաջորդական ալիքներով ողողած են կեդրոնական Եւրոպան. և այժմ կը հանդիսանան ամենէն ստուարաթիւ ցեղերը բովանդակ Եւրոպայի»:

Մ. Մինասեանի «Գեոտացիք և Հայք» գրութիւնը յատուկ շահեկանութիւն մ'ունի: Կը կարդանք գայն և կը համոզուինք որ Մ. Գրքի յիշատակած այդ նախնագոյն Գեոտացի ցեղը ոչ միայն հայ ցեղին նա-

խահայր է, այլ Հայաստանն ալ եղած է այդ ցեղին սկզբնական օրօրանը:

Մ. Մինասեանի գրքերուն համար կըրնամ ըսել. — Ահա գրքեր որոնք հայ ցեղին հնագոյն ծագումին, փառաւոր անցեալին ամենէն հեղինակաւոր փաստաբանները կը համարուին:

Հնարան եւ պատմաբան Մինասեանի մատենագրութիւնը ունի ոչ աննշան նշանակութիւն մը: Ժրաջան վաստակաւորը տարիներէ ի վեր առանձին հատորներով և պարբերական թերթերու մէջ յօդուածներ հրատարակելով, Հայաստանի և Հայ անունին հնութիւնը ցոյց կու տայ. իր կատարած դերը կը թողում որ ինքն իր գրչով բացատրէ:

«Տարիներէ ի վեր ես կը քարոզեմ թէ Հայաստանի մէջ բարձր քաղաքակրթութիւն մը կը ծաղկէր Գ. Ա. չորրորդ և երրորդ հազարամեակներուն: Եւ, զուտ աշխարհագրական իմաստով առնելով Հայաստանը, որ իր մէջ կ'ամփոփէր Տարուսեան ամբողջ լեռնաշխարհը (Փոքր Հայքի և Մեծ Հայքի կազմած ամբողջական Հայաստանը, որ կը համապատասխանէր այժմու Անատոլոյ, Հիւսիսային Սուրիա և Հայաստան անուններով ծանօթ երկրամասին), ես շարունակ յայտարարած եմ թէ այս մեծագոյն Հայաստանէն էր որ աշխարհի Մայր-Քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնները տարածուեցան Միջերկրականի կղզիներուն և Յունաստանի վրայով մինչև Արեւմտեան Եւրոպայի ծայրագաւառն՝ Մեծն Բրիտանիա: Նոյնպէս «Հայրենիք Ամազրի» մէջ ասկէ հինգ վեց տարի առաջ հրատարակուած ընդարձակ ուսումնասիրութեամբ մը և զըլխաւորաբար Եգիպտական մոմիագիտութեան մեծագոյն հեղինակութիւններէն Էլիւթ Սմիթի յայտ բերած ցեղաբանական կարգ մը իրողութեանց վրայ հիմնուելով, ես ցոյց տուած եմ թէ Հայաստիպ ցեղին լայնածաւալ ու երկարատեւ մէկ գաղթաշարժը տեղի ունեցած էր Հայաստանէն Եգիպտոս, և թէ ճիշտ այս հայաստիպ ցեղին սերունդներէն կը բազկանար Եգիպտոսը»:

տոսի բարձրագոյն ազնուապետութեան մե-
ծաւանդարիւնը՝ իր մէջ ամփոփելով նախ
Փարաւոններու գերդաստանը: Եւ ճիշտ
Եգիպտոսի ազնուապետութեան մէջ Հա-
յատիպներու թուական գերակշռութեան
այս ատենին էր որ ծնունդ առաւ ու զար-
գացաւ եգիպտական բրգակառոյց քաղաքա-
կրթութեան շքեղագոյն դարաշրջանները:

«Դարձեալ «Լոյս»ի մէջ սկսած ու կի-
սատ մնացած հրատարակութեամբ մը,
հնագիտական նորագոյն յայտնութեանց
վրայ հիմնուելով, ես ցոյց տուած եմ թէ
Ք. Ա. առաջին հազարամեակին սկիզբները
ու աւելի առաջ, Հայաստանի արեւմտեան
ծայրագաւառներէն դէպի Իտալիա տեղի
ունեցած Ետրուսներու գաղթաշարժին
միջոցաւ՝ քաղաքակրթական հզօր ազդե-
ցութիւններ թափեցին Հռոմէական պե-
տութեան մէջ ու հիմնական տարրերը
կազմեցին անոր կրօնին ու քաղաքակր-
թութեան:

«Բոլոր այս քարոզութիւններս հաստա-
տած եմ ես Պրէսթըտի, Հօլի, Պրճի, Չայլ-
տի, Օլպրայթի, Լէնկալընի, Ֆրէնքֆրթի,
Փէթրիի, Մէքքլինչիի, Էլիքթ Սմիթի,
Մայրսի, Սէյսի և ուրիշ Առաջնակարգ
հնագէտներու և մարդաբաններու վիպա-

րեանց վրայ: Անոնցմէ որեւէ մէկէն իմ
յառաջ բերած վկայութիւններս նշանակա-
ծ եմ ես՝ ցոյց տալով զրքին կամ պարբերա-
թերթին անունը և մէջ բերուած հատու-
ծիս էջը: Այսչափով ալ գոհ չեմ մնացած:
Ես ծանրացած եմ մասնաւորապէս այն
իրողութեանց վրայ, որոնց վրայ իրենց
եզրակացութիւնները հիմնաւորած են վե-
րոյիշեալ հեղինակութիւնը:

«Ատկէ աւելին ալ ըրած եմ ես. քըն-
նութեան ենթարկած եմ ես Հայկական
հին զրոյցները, դիցաբանական ու ազգա-
յին աւանդութիւնները, հայ բնատոհմիկ
կրօնի և ընտանիքի հաւատալիքներն ու
կանոններ և սովորութիւններ, նոյնիսկ
Հայկական առանձնայատուկ բառեր և ու-
ճեր, և ցոյց տուած եմ ասոնց ունեցած
ակնազդի կապակցութիւնը՝ հնագիտութեան
ի յայտ բերած մարդկային այդ մեծ քա-
ղաքակրթութեան հետ: Հայ մշակութի
կալուածին մէջ իմ յայտնաբերած իրո-
զութիւններէս շատերը անձանօթ մնացած
են ցարդ՝ նոյնիսկ յայտնի հայագէտներէ
մեծ մասին»:

Մ. Մինասեան անձանօթ մը չէ այլ-
եւս: Յիշեալ ինքնակենսագրութիւնը այս
ուսումնասիրութեան թերին կը լրացնէ:

Հ. Ս. ԵՐԵՄԵԱՆ

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆ. — Պարտք կը դրանք ի՞նչ ծանուցանել մեր յարգելի ընթերցողներուն
թէ ներկայ յօդուածը իր ամբողջութեամբ կը շօշափէ Պրն. Մ. Մինասեանի պարզապէս հոգե-
բանական - պատմական և հայ ցեղագիտական հմտալից ուսումնասիրութիւնները:

Իսկ նկատելով բոլոր կրօնագիտական ու աստուածաբանական հարցերը՝ որոնց մասին եր-
կարօրէն դրած է Պրն. Մինասեան «Լոս»-ի Բ. շրջանին մասնաւորապէս - 1925 - 1926 - և
«Մշակ» լրագրին մէջ - 1930 - 1934 - ուր ցարդ կը շարունակէ, հարկ է որ ըսենք թէ նա բո-
լորովին խեղաթիւրած ու քայքայած է Հայ Եկեղեցւոյ Ս. Հարց ուղղափառ վարդապետութիւնը
Քրիստոսաբանութեան մէջ. (տես մասնաւորապէս «Մշակ» 1930, Յուն. Փետր. և անոնց դէմ
փաստացի ջրում մը Հ. Ս. Վրթանէսեանի կողմէն՝ «ԲԱՋՄԱՎԵՊ» 1930, Մայիս, էջ 224-232):
Նոյնպէս աղաւաղ է իր քով և հիմնովին մոլորական՝ բոլոր աստուածաբանական ուղղափառ
վարդապետութեան ամբողջութիւնը, իր դրութիւնն ըլլալով խառն զանգուած մը Պաւլե-
կեան - Բողոքական և ամէն հին ու նոր դարերու թիւր ըմբռնումներուն՝ որոնք յայտնապէս կը
հակասեն Աւետարանին և Առաքելական աւանդութեան:

ԻՍԲԱՅՅՈՒԹԻՒՆ

Ա Ղ Օ Թ Ք

ԱՆՈՐ՝ ՈՐ ԱՍՏՈՒԱԾ ԷՐ ԵՒ ՄԱՐԴ

Բ.

Որպէսզի ըլլամ՝ ես ծառ ու ծաղիկ, բոյր ու հովանի,
Շողա՛ իմ վըրայ, իմ Արեւ-Յիսուս, շողա՛ իմ վըրայ:

Եզերքն անդունդին՝ ահա կեցած եմ՝ առանց նեցուկի,
Ձիս վա՛ր կը կանչեն անձանօթ ձայներ, զիս վար կը կանչեն.
Թունաւոր մեղքեր խոշոր աչքերով կը նային ինձի.
Կ'այրիմ մարմալէն մաքուր համբոյրիդ, կ'այրիմ մարմալէն:

Որպէսզի ըլլամ՝ ես ծառ ու ծաղիկ, բոյր ու հովանի,
Շողա՛ իմ վըրայ, իմ Արեւ-Յիսուս, շողա՛ իմ վըրայ:

Բիւր ըզգացումներ, հազար խորհուրդներ կը չարչարեն զիս.
Վայրկեանէ վայրկեան կը ընամ գըլտրել, վայրկեանէ վայրկեան.
Աշնան ու ձմրան ամիսներն անցան ու եկաւ Մայիս.
Յաւէտ յաւիտեան կը քալեմ տրտում, յաւէտ յաւիտեան:

Որպէսզի ըլլամ՝ ես ծառ ու ծաղիկ, բոյր ու հովանի,
Շողա՛ իմ վըրայ, իմ Արեւ-Յիսուս, շողա՛ իմ վըրայ:

Ձայներ կը լսեմ գերեզմաններու քարերու տակէն.
Ձիս մի՛ թողըքեր, ո՛վ քաղցր իմ Յիսուս, զիս մի՛ թողըքեր.
Դեռ իմ կուրծքիս տակ բազմաթիւ երգեր Արեւ կ'որոնեն.
Մեռնիլ չեմ ուզեր այսպէս կանխահաս, մեռնիլ չեմ ուզեր:

Որպէսզի ըլլամ՝ ես ծառ ու ծաղիկ, բոյր ու հովանի,
Շողա՛ իմ վըրայ, իմ Արեւ-Յիսուս, շողա՛ իմ վըրայ:

* * *

Սէր, ատելութիւն, երկրիս ընդարձակ կրկեսներուն մէջ
Ձիրա՛ր կը ծեծեն անողորբէն, զիրա՛ր կը ծեծեն.
Գազանն յաղթական և սանձակոտոր կը շրջի անվերջ
Եւ ժանիքներէն արիւն կը կաթի, իր ժանիքներէն: